

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΟΥΤΡΟΥΛΟΥ ΜΑΓΟΥΛΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ 2009-2012*

Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά, Γιάννης Χαμηλάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Η θέση Κουτρουλίου Μαγούλα βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά της Θεσσαλικής πεδιάδας, κοντά στο χωριό Βαρδαλή και 2,5 χλμ. νότια του χωριού Νέο Μοναστήρι (εικ. 1), περιοχή που ανήκει διοικητικά στο Νομό Φθιώτιδας. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 2001 από την ΙΔ' ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση της Δρ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά. Τα πρώτα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στη θέση, η οποία χρονολογείται κατά βάση στη Μέση Νεολιθική με σημαντική όμως υστερότερη δραστηριότητα, παρουσιάστηκαν στο πρώτο ΑΕΘΣΕ το 2003 και δημοσιεύτηκαν στον αντίστοιχο τόμο των Πρακτικών¹. Από το 2009 ανεπίσημα και το 2010 επίσημα, η ανασκαφή εντάχθηκε στο πρόγραμμα «Αρχαιολογία και Αρχαιολογική Εθνογραφία στην Κουτρουλίου Μαγούλα» που αποτελεί συνεργασία ανάμεσα στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας της Νότιας Ελλάδας και το Πανεπιστήμιο του Southampton μέσω της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, υπό την επίβλεψη της ΙΔ' Εφορείας.

Οι βασικοί στόχοι του προγράμματος είναι η κατανόηση της κοινωνικής ζωής της νεολιθικής κοινότητας, η μελέτη της σχέσης της με την υλικότητα, το παρελθόν, και την έννοια του χρόνου, η κατανόηση των πρακτικών κατανάλωσης της τροφής, αλλά και των πρακτικών πρόσληψης του χώρου και του ευρύτερου περιβάλλοντος. Στους στόχους του προγράμματος είναι επίσης η κατανόηση της βιογραφίας του χώρου στους υστερότερους χρόνους μέχρι και σήμερα, προωθώντας έτσι μια πολυ-χρονική αρχαιολογία². Τέλος, ένα σημαντικό στοιχείο του προγράμματος είναι η αρχαιολογική εθνογραφία³ που στόχο έχει τη διερεύνηση της σχέσης των σημερινών ανθρώπων της περιοχής με τον αρχαιολογικό χώρο, αλλά και με το υλικό παρελθόν γενικότερα. Το πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνει, πέρα από την εθνογραφία, και μια σειρά δράσεων δημοσι-

---

* Είμαστε ευγνώμονες σε όλους τους συνεργάτες μας (εργάτες/τριες και εργατοτεχνίτες, αρχαιολόγους και άλλους ειδικούς, και φοιτητές/φοιτήτριες) για τη σκληρή δουλειά τους, αλλά και τις ιδέες και τις προτάσεις τους. Ανάμεσα τους, ο Tom Loughlin, διευθυντής πεδίου (field director), αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Ευχαριστούμε ακόμα τους παρακάτω: Νεκταρία Αλεξίου, Άρη Αναγνωστόπουλο, Σταυρούλα Γκάγκα, Πώτα Γκιώνη, Θανάση Δεληγιάννη, Κώστα Διαμαντή, Ηλία Ζώτο, Καλλιόπη Θεοδωροπούλου, Αγγελική Καζνέζη, Μανώλη Καλαμάτα, Κώστα Καλαντζή, Δημήτρη Καραγιάννη, Τάκη Καρκάνα, Στέλλα Κατσαρού, Γεωργία Κορομηλά, Ντίνα Κοσμά, Γεωργία Κοτζαμάνη, Βαγγέλη Κωστάκο, Φωτεινή Κωφίδου, Βαγγελιώ Λέντα, Βάγια Μαστρογιαννοπούλου, Δρόσο Μπάδραβο, Δήμητρα Μπακογιαννάκη, Αποστόλη Μπαρούτα, Σωτήρη Παπαδήμο, Κώστα Παπαδόπουλο, Αρετή Πεντεδέκα, Μαρία Ρούμπου, Πέτρο Σκεπετάρη, Ελένη Στραβοπόδη, Ηλία Ζώτο, Άννα Τσακίρη, Βασίλη Τσάμη, Χρήστο Τσιμίδη, Γρηγόρη Τσόκα (και τους συνεργάτες του), Φώτη Υφαντίδη, Γιώργο Φακορέλλη, Χρυσούλα Φούντα, Ελένη Φρούσσου, Θεόδωρο Χατζηθεοδώρου, Tristan Carter, James Cole, Kerry Harris, Patrick Muldoon, Caroline Thurston, και Nicola Zorzin, καθώς και τους φοιτητές και φοιτήτριες από τα Πανεπιστήμια του Southampton (UK), UCL (UK), Μελβούρνης, και Laval (Canada). Ευχαριστούμε επίσης τη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας, το Πανεπιστήμιο του Southampton, και τη Βρετανική Σχολή Αθηνών. Ακόμα τους κατοίκους των χωριών Νέο Μοναστήρι και Βαρδαλή για τη θερμή υποδοχή τους και τη συμπαράσταση. Χρηματοδότηση και συμβολή σε είδος προέρχεται από τα παραπάνω ιδρύματα και από το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP), τη Βρετανική Ακαδημία, το Ίδρυμα Ψύχα, και το Δήμο Δομοκού.

1. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2003.

2. Βλ. Hamilakis 2013.

3. Hamilakis 2011.

ας αρχαιολογίας, οι οποίες δεν είναι απλά εκπαιδευτικές ή ενημερωτικές εκδηλώσεις αλλά προσπάθειες που στόχο έχουν να καταστήσουν τις τοπικές κοινωνίες συνεργούς και συμμετόχους στο αρχαιολογικό έργο.

Οι μέχρι τώρα δραστηριότητες του νέου αυτού προγράμματος περιλαμβάνουν: τοπογραφική μελέτη όλης της μαγούλας, συστηματική επιφανειακή έρευνα της θέσης, και νέα γεωφυσική διασκόπηση με την μέθοδο της μαγνητομετρίας⁴. Επιπλέον, επέκταση της ανασκαφής στα Ανατολικά, στα Νότια και στα Βόρεια με στόχο την κατανόηση της οργάνωσης και της χρήσης του ευρύτερου χώρου, εφαρμογή μιας σειράς μεθόδων ανάλυσης υλικού, από τις μεθόδους απόλυτης χρονολόγησης μέχρι τη μικρομορφολογία εδάφους, την ανάλυση φυτολίθων, την κεραμική πετρολογία, και την ανάλυση οργανικών καταλοίπων στην κεραμική. Ξεκινήσαμε επίσης, πρόγραμμα ψηφιακής καταγραφής και αναπαράστασης του χώρου⁵, και συστηματικό πρόγραμμα συλλογής οργανικών καταλοίπων με το κοσκίνισμα όλης της απόθεσης, και την δειγματοληψία για επίπλευση απ' όλες τις στρωματογραφικές ενότητες (contexts) ανεξάρτητα από την φαινομενική τους σπουδαιότητα. Η καταγραφή της ανασκαφής έγινε με το σύστημα single context, δηλ. του εντοπισμού των επιμέρους στρωματογραφικών ενότητων-συναφειών που σχετίζονται με κάθε ανθρώπινη δράση. Χρησιμοποιήθηκαν τόσο φόρμες καταγραφής όσο και ημερολόγια. Τέλος, στο πλαίσιο της αρχαιολογικής εθνογραφίας και της δημόσιας αρχαιολογίας, ήλθαμε σε επαφή με μεγάλο αριθμό κατοίκων από τα γύρω χωριά, και οργανώσαμε δύο θεατρικά δράματα στη θέση, καθώς και σειρά ομιλιών και ξεναγήσεων. Εδώ παρουσιάζουμε ενδεικτικά κάποια πρώτα αποτελέσματα⁶.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η τοπογραφική μελέτη (2009-2012) από τον υπεύθυνο γεωματικής της ομάδας μας, Βασίλη Τσάμη, έδειξε πως η μαγούλα έχει μήκος 206 μέτρα και πλάτος 182, βρίσκεται σε υψόμετρο 130,7 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, και το ύψος της σε σχέση με τα γύρω χωράφια είναι 6,60 μ. Η μαγούλα λοιπόν έχει έκταση 3,7 εκτάρια (37 στρέμματα), που την καθιστούν μια από τις μεγαλύτερες μαγούλες στον ελλαδικό χώρο. Πάνω από την μισή έκτασή της, και πιο συγκεκριμένα το δυτικό της τμήμα, έχει σήμερα καταστραφεί από την καλλιέργεια. Έτσι, έχει δημιουργηθεί ένα «σκαλοπάτι» κατά μήκος της θέσης, Β προς Ν, με ύψος 1,7 μ. Η τοπογραφική μελέτη έδειξε επίσης την παρουσία ανδήρων στο βόρειο, ανατολικό και νότιο τμήμα της μαγούλας, και πιθανόν η κατοίκηση και η χρήση του χώρου να είχε οργανωθεί σε τρία επίπεδα, ενώ ενδέχεται να υπήρχε και αναλημματικός τοίχος, τουλάχιστον στα βόρεια. Ένα ιδιαίτερης σημασίας συμπέρασμα από τη νέα γεωφυσική διασκόπηση (που έγινε από τον James Cole) είναι οι ενδείξεις για την παρουσία περιμετρικών κατασκευών γύρω από την κύρια περιοχή κατοίκησης. Η υπόθεση για την παρουσία αναλημματικού τοίχου φαινόταν να ενισχύεται από τις ενδείξεις της μαγνητομετρίας, όμως περισσότερο ξεκάθαρες είναι οι ενδείξεις για την παρουσία σειράς κυκλοτερών τάφρων που φαίνεται να περιέβαλαν την περιοχή της κατοίκησης στα όρια της υπερυψωμένης περιοχής της μαγούλας με τον πεδινό γύρω χώρο (εικ. 2, 3). Σε δύο μικρές δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν κατά την ανασκαφική περίοδο του 2012 στις θέσεις αυτές, δεν εντοπίστηκαν κατασκευές που να ανταποκρίνονται σε αναλημματικό τοίχο, πράγμα που όμως δεν αποκλείει την ύπαρξή του. Οι ενδείξεις για την παρουσία σειράς κυκλοτερών τάφρων φαίνεται να ενισχύονται από τα αποτελέσματα των δοκιμαστικών τομών. Είναι ωρίς ακόμα για να προβούμε σε ερμηνείες για τις κατασκευές αυτές, όμως, σίγουρα θα αποτελούσαν κοινοτικά και όχι ατομικά έργα που θα απαιτούσαν τη συντονισμένη, συλλογική δράση και τη συνεργασία μεγάλου αριθμού ατόμων, αν όχι όλου του οικισμού.

Όσον αφορά στην οικιστική αρχιτεκτονική, ήδη από την πρώτη χρονιά της ανασκαφής, το 2001, είχε εντοπιστεί, στο ψηλότερο σημείο της μαγούλας, ένα ορθογώνιο μονόχωρο κτίριο (κτίριο 1, εικ. 4) της Μέσης Νεολιθικής, εσωτ. διαστάσεων 5,30 × 4,31 μ. με τοίχους με λιθόκτιστη θεμελίωση, καθώς και λιθόστρωτο υπόστρωμα δαπέδου, πάνω στο οποίο πιθανότατα (και όπως φαίνεται να προκύπτει και από την ανάλυση μικρομορφολογίας του εδάφους από τον Παναγιώτη Καρκάνα) υπήρχε δάπεδο από πατημένο χώμα ή πηλό. Πάνω απ' αυτή την οικοδομική φάση εντοπίστηκαν ίχνη τοίχων της ίδιας εποχής, που ακολουθούσαν τον ίδιο προσανατολισμό με αυτούς του κτιρίου 1, οι οποίοι όμως ήταν κατεστραμμένοι από την καλλιέργεια

4. Μια πρώτη γεωφυσική διασκόπηση με τη μέθοδο της ηλεκτρικής χαρτογράφησης έγινε το 2003. Βλ. Τσόκας κ.ά. 2006.

5. Παπαδόπουλος κ.ά. στον παρόντα τόμο.

6. Βλ. επίσης Hamilakis κ.ά. 2012.

και αφαιρέθηκαν. Κάτω από αυτό το κτίριο βρέθηκαν μία ή δύο ακόμη οικοδομικές φάσεις ακόμη μεγαλύτερων ως προς τις διαστάσεις κτιρίων (εικ. 5). Το 2005-2006 είχαμε επιχειρήσει την επέκταση της ανασκαφής προς νότον σε αναζήτηση και άλλων κτιρίων, ίχνη των οποίων είχαν διαφανεί από την πρώτη γεωφυσική διασκόπηση (με τη μέθοδο της ηλεκτρικής χαρτογράφησης). Πράγματι, στην τομή Θ2 αποκαλύφθηκε μέρος ενός ακόμη ορθογώνιου κτιρίου ανάλογης κατασκευής (Κτίριο 2) (αλλά μεγαλύτερου μεγέθους, σε διαστάσεις 7,24 × 6,61 μ.). Εκτός από τη λιθόκτιστη θεμελίωση και το υπόστρωμα δαπέδου, στην εσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου υπήρχαν όρθιες πήλινες πλάκες σε δύο παράλληλες σειρές που φαίνεται να εφάπτονταν του τοίχου με τη λιθόκτιστη θεμελίωση (εικ. 6). Προχωρώντας σε βάθος, δυτικά αυτού του σπιτιού τα επόμενα χρόνια αναζητούσαμε υποκείμενες παλαιότερες οικοδομικές φάσεις, αντίστοιχες του Κτιρίου 1, οι οποίες, από τα μέχρι τώρα δεδομένα, δε φαίνεται να υπάρχουν εδώ. Η συνέχεια αυτού του κτιρίου 2 (στον άξονα Θ), τόσο προς Α όσο και προς Ν, αποκαλύφθηκε και ολοκληρώθηκε από το 2009 και μετά.

Παράλληλα, συνεχίσαμε την ανασκαφή δυτικά και έξω από το κτίριο 2 (τομή Θ1 και μέρος της Θ2) που, όπως φαίνεται, ήταν υπαίθριος χώρος οικοτεχνικών δραστηριοτήτων μεταξύ των δύο οικοδομημάτων, αφού εκεί βρέθηκαν αντικείμενα οικιακής χρήσης, οστά, εργαλεία, αλλά και ειδώλια. Ακόμα βρέθηκαν 7-8 πασσαλότρυπες, καθώς και είδος λιθόστρωτου πάνω στο οποίο υπήρχαν ευρήματα σαν τα προαναφερθέντα. Ο χώρος φαίνεται να ήταν υπαίθριος ή ημι-υπαίθριος, και οι πάσσαλοι να υποστήριζαν είδος στεγάστρου ή αντιανεμικής κατασκευής⁷.

Το 2009 ήταν η τελευταία μέχρι στιγμής χρονιά της ανασκαφής σε αυτόν τον χώρο που έφθασε σε βάθος 2,40 μ. περίπου από την επιφάνεια. Οι ανθρωπογενείς επιχώσεις εδώ φαίνεται να συνεχίζονται ακόμα βαθύτερα (τουλάχιστον μέχρι τα 4,20 μ.), όπως έδειξε και ο έλεγχος με γεωλογικό τρυπάνι που πραγματοποιήθηκε το 2012. Στη βόρεια περιοχή του ίδιου χώρου, αποκαλύφθηκε η προς ΝΔ συνέχεια της βαθύτερης οικοδομικής φάσης του κτιρίου 1, ο ανατολικός και νότιος τοίχος του οποίου σχηματίζουν γωνία σ' αυτό το σημείο. Ο ανατολικός τοίχος έχει συνολικό μήκος 8,60 μ. Έχει ενδιαφέρον πως ο ανατολ. τοίχος διατηρείται σε ύψος άνω του ενός μέτρου. Σε λίγο βαθύτερο επίπεδο και σε επαφή με τους δύο αποκαλυφθέντες τοίχους της γωνίας, εμφανίστηκαν άλλοι δύο γωνιασμένοι τοίχοι. Δεν είναι όμως ακόμη απολύτως σαφές αν πρόκειται για τοίχο κτιρίου αμέσως κάτω από την υπερκείμενη οικοδομική φάση, ή πρόκειται για πεζούλα που θα εξυπηρετούσε τόσο για την προστασία των θεμελίων και τοίχων του κτιρίου σε περιόδους βροχοπτώσεων, όσο και ως καθιστικός χώρος για διάφορες δραστηριότητες σε περιπτώσεις καλοκαιρίας, στοιχείο το οποίο είναι γνωστό και από άλλες θέσεις της Νεολιθικής περιόδου, αλλά και από σημερινές κατασκευές σε οικισμούς της υπαίθρου.

Η ανασκαφή από το 2009 μέχρι και το 2012 αποκάλυψε πλήρως το κτίριο 2 της Μέσης Νεολιθικής (τομές Θ2-Θ3), και τμήματα άλλων κτιρίων: το κτίριο 2, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έχει και αυτό λιθόστρωτο υπόστρωμα δαπέδου το οποίο σε ορισμένα σημεία του παρουσιάζει ορύγματα που το έχουν καταστρέψει. Όπως και το κτίριο 1, ήταν μονόχωρο με ενδείξεις εσωτερικής διαμόρφωσης, με τοίχους από λίθινα θεμέλια και ανωδομή από πλιθιά (εικ. 7). Στο εσωτερικό του, τα ανώτερα στρώματα ήταν καλυμμένα από πεσμένα πλιθιά και πηλόμαζες, πιθανότατα από την κατάρευση του πάνω μέρους των τοίχων, και τμημάτων της στέγης. Έχει ενδιαφέρον πως το κτίριο αυτό βρέθηκε σχεδόν άδειο, ενώ ο νότιος τοίχος του είχε αφαιρεθεί εντελώς. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, η υπόθεση εργασίας που κάνουμε είναι πως από το κτίριο αυτό είχε αφαιρεθεί όλη του η οικοσκευή, ενώ ο τοίχος του είχε εσκεμμένα καταστραφεί.

Εκτός από το κτίριο 2 αποκαλύφθηκαν και ανασκάφθηκαν τμήματα από τουλάχιστον άλλα δύο νεολιθικά κτίρια: ένα στα βόρεια - βορειοδυτικά του κτιρίου 1 (τομή Ζ1) όπου αποκαλύφθηκε γωνία κτιρίου, του οποίου ο καλύτερα σωζόμενος λιθόκτιστος τοίχος φτάνει σε ύψος τουλάχιστον 80 εκατοστών. Και οι τοίχοι αυτοί είναι δομημένοι (όπως και στα κτίρια 1 και 2) με την τεχνική του «ψαροκόκκαλου». Έχει ενδιαφέρον πως στον καλύτερα σωζόμενο τοίχο του κτιρίου αυτού μπορέσαμε να διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις που εδράζονταν πάνω σε τοίχο θεμελίωσης. Ένα ακόμη κτίριο φαίνεται πως υπήρχε στα ανατολικά της τομής Θ3 (τομές Θ4-Θ5), όπου όμως οι τοίχοι σώζονται μόνο αποσπασματικά, ενώ μέχρι τώρα δεν εντοπίστηκε υπόστρωμα δαπέδου. Στους χώρους ανάμεσα στα κτίσματα εντοπίστηκαν εστίες, βόθροι με άφθονα οργανικά κατάλοιπα, αλλά και πολυάριθμα και σημαντικά κινητά ευρήματα.

Συγκρίνοντας τα δύο πλήρως ανασκαμμένα, αλλά και τα τμηματικά αποκαλυφθέντα κτίρια και τους ανοικτούς χώρους γύρω απ' αυτά, διαπιστώνουμε πως ένα μεγάλο μέρος από τις κοινωνικές δραστηριότη-

7. Βλ. Παπαδόπουλος κ.ά. στον παρόντα τόμο.

τες, ιδιαίτερα αυτές της παρασκευής και της κατανάλωσης τροφής, αλλά και του σταυλισμού των ζώων⁸, λάμβανε χώρα ανάμεσα στα κτίρια, σε ανοικτούς ή ημι-υπαίθριους χώρους. Επίσης, τουλάχιστον όσον αφορά στο κτίριο 1, παρατηρείται ιδιαίτερη εμμονή στην *in situ* επανοικοδόμηση, ακολουθώντας τον ίδιο προσανατολισμό, κάτι που παραπέμπει στη γνωστή συζήτηση περί γενεαλογικής μνήμης και συνέχειας. Ακόμα, το ύψος των σωζόμενων τοίχων στην πρωϊμότερη φάση του κτιρίου 1 (που ξεπερνά το ένα μέτρο) και στο κτίριο της τομής Ζ1 (που φτάνει τα 80 εκατοστά), δεν παραπέμπει πλέον σε λίθινα θεμέλια και τοίχους από πλιθιά, όπως πιστεύαμε μέχρι τώρα για τους οικισμούς της εποχής στην περιοχή, αλλά σε κτίρια οι τοίχοι των οποίων ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους ή και εξ ολοκλήρου λιθόκτιστοι. Τέλος, οι πρωϊμότερες νεολιθικές φάσεις κατοίκησης (τουλάχιστον στο κτίριο 1) φαίνεται να χρησιμοποιούν για την οικοδόμηση των τοίχων γκρίζες, σκληρές και γωνιώδεις ασβεστολιθικές πέτρες, ενώ οι υστερότερες νεολιθικές φάσεις, λευκές και στρογγυλεμένες, μαλακές ασβεστολιθικές πέτρες, παραπέμποντας σε αισθητικές επιλογές ιδιαίτερης σημασίας (εικ. 5).

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα της έρευνας των τελευταίων ετών είναι η σημαντική παρουσία ανθρώπινης δραστηριότητας στα υστερότερα χρόνια, από την εποχή του Χαλκού, μέχρι τα Βυζαντινά, τα Μεσαιωνικά και τα Νεότερα Χρόνια. Το 2011, ανατολικά του κτιρίου 2 και σε χαμηλότερο επίπεδο απ' αυτό, σε βάθος 65 εκ. από την επιφάνεια της τομής, αποκαλύφθηκε στο τετράγωνο Ι4 εκτάδην ταφή γυναίκας, ηλικίας από 25 έως 35 ετών, σύμφωνα με τη μακροσκοπική εξέταση από την Ελένη Στραβοπόδη (εικ. 8). Το σώμα είχε προσανατολισμό Α-Δ, το κεφάλι ήταν στραμμένο προς το Βορρά, η αριστερή παλάμη ακουμπούσε τη δεξιά παρειά, ενώ το κάτω μέρος του δεξιού χεριού (κερκίδα και ωλένη) σχημάτιζε ορθή γωνία με το πάνω (βραχιόνιο οστό), και ακουμπούσε στην κοιλιά. Το σώμα φαίνεται να περιβαλλόταν και να καλυπτόταν από μια ορθογώνια κατασκευή από μαλακό ασβεστολιθικό υλικό πάχους περίπου 7 εκ., διαλυμένου σήμερα. Η ταφή δεν συνοδευόταν από κτερίσματα, με εξαίρεση μια μαλακή ασβεστολιθική πέτρα που ήταν ακουμπισμένη στην κοιλιά. Ενδέχεται η κατασκευή αυτή να ήταν υπέργεια, καθώς δεν διακρίναμε ίχνη σκαφής για τον ταφικό λάκκο. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση με τη μέθοδο AMS (Lab. number: Beta 318215) η ταφή ανήκει στον 11-13 αιώνα μ.Χ. (1040-1220 μ.Χ.). Στον 12^ο αιώνα μ.Χ. ανήκει επίσης χάλκινο νόμισμα που είχε βρεθεί στην τομή Ι2 κατά την ανασκαφική περίοδο του 2010, ενώ στην ίδια περιοχή βρέθηκε τροχήλατη κεραμική των μεσαιωνικών χρόνων.

Επίσης, το 2011 αποκαλύφθηκε στο τετράγωνο Η3 τμήμα κτιρίου σε μορφή διαδρόμου, με τοιχοδομία αισθητά διαφορετική από τη νεολιθική. Το 2012 επεκτάθηκε η ανασκαφή προς τα ανατολικά της τομής Η3 με στόχο τη διερεύνηση του κτιρίου. Η ανασκαφή αποκάλυψε σχεδόν κυκλικό κτίσμα (σε συνέχεια του διαδρόμου που είχε ήδη αποκαλυφθεί το 2011) με είσοδο από τα νοτιο-δυτικά και μέγιστη διάμετρο 2,65 μ., ενώ οι τοίχοι του, από σκληρές, ασβεστολιθικές πέτρες, έχουν σωζόμενο ύψος από 0,30 έως 0,70 εκ. και φαίνεται να είναι κτισμένοι με το εκφορικό σύστημα, σχηματίζοντας πιθανότατα θόλο (εικ. 9). Ο βόρειος τοίχος του δρόμου σώζεται σε μήκος 3,50 μ., πλάτος 0,24-0,65 μ. και ύψος 0,56 μ. Ο νότιος τοίχος σε μήκος 3,80 μ., πλάτος 0,45 μ. και ύψος 0,75 μ. Ένας τρίτος μικρότερος τοίχος ("blocking wall") ανάμεσα στους δύο τοίχους του δρόμου και κάθετος προς αυτούς (μήκους 0,90 και ύψους 0,40 μ.), εμπόδιζε την πρόσβαση προς το θάλαμο. Στο εσωτερικό του θαλάμου δε βρέθηκαν οστά ή άλλα ευρήματα εκτός από λίγη και διάσπαρτη κεραμική. Η εκτεταμένη και συστηματική δειγματοληψία για επίπλευση ενδέχεται να αποδώσει θραύσματα οστών ή άλλα ευρήματα. Τάφοι τέτοιου τύπου είναι γνωστοί στη Θεσσαλία, αλλά και στην ίδια την περιοχή του Νέου Μοναστηρίου, καθώς και στη γειτονική περιοχή Καρδίτσας. Ακολουθούν την παράδοση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, όμως συνήθως χρονολογούνται στην Πρωίμη Εποχή του Σιδήρου⁹. Στην περίπτωση της Κουτρούλου όμως, και με βάση την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής από την Ελένη Φρούσου, ο τάφος φαίνεται να ανήκει στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΙΙ-ΙΙΙ). Ο τάφος αυτός, καθώς βρίσκεται στο ψηλότερο τμήμα της μαγούλας, θα ήταν γνωστός και ορατός από μακριά και είναι πολύ πιθανό ότι είχε συληθεί ήδη στην αρχαιότητα. Η παρουσία του όμως επιβεβαιώνει την μνημονική λειτουργία του χώρου στις υστερότερες εποχές μετά τη Νεολιθική.

Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα από τη θέση, η άφθονη κεραμική ανήκει κατά βάση στη Μέση Νεολιθική και μαρτυρεί σχέσεις τόσο με την Θεσσαλία όσο και με την Κεντρική Ελλάδα, σύμφωνα με τις μελετή-

8. Όπως προκύπτει από την παρουσία κοπριάς ζώων στα δείγματα μικρο-μορφολογίας εδάφους από το χώρο νότια του κτιρίου 1 (μελέτη Παναγιώτη Καρκάνα).

9. Βλ. Georganas 2000.

τριες Στέλλα Κατσαρού και Αγγελική Καζνέση. Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ο σημαντικός αριθμός από μυλόπετρες (πάνω από 30 μόνο το 2011, και πάνω από 60 από το 2009 μέχρι το 2012), αλλά και ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός των πήλινων ειδωλίων που ξεπερνούν τα 300 μέχρι τώρα (από το 2001-2012). Τα ειδώλια παρουσιάζουν εξαιρετική ποικιλία στη μορφή και στη διακόσμηση. Μεγάλος αριθμός ανήκει στον τριποδικό ή τετραποδικό τύπο, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα πτηνόμορφα, που όμως συχνά έχουν και ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Η τεχνολογία κατασκευής ποικίλλει, με ιδιαίτερη έμφαση σε αυτή του εσωτερικού πυρήνα και της προσθετικής μεθόδου. Έχουν βρεθεί σε πολλές διαφορετικές στρωματογραφικές ενότητες, όμως σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις φαίνεται να σχετίζονται με θεμέλια τοίχων και οπές πασάλλων. Η αρχαιοβοτανική μελέτη (από την Γεωργία Κοτζαμάνη) έχει εντοπίσει μέχρι τώρα μια μεγάλη ποικιλία από δημητριακά, όσπρια, καρπούς, αλλά και άγρια χόρτα. Με βάση τη μελέτη της Kerry Harris, τα μέχρι τώρα καταγεγραμμένα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα (υλικό 2001-2011) ανέρχονται σε 22000 θραύσματα από τα οποία τα 7000 είναι αναγνωρίσιμα στο είδος. Από μια πρώτη αξιολόγηση φαίνεται πως τα αιγοπρόβατα είναι πάνω από 70%, και ακολουθούν τα βοοειδή με 14%, και τα χοιρινά με 11%, ενώ η άγρια πανίδα είναι ελάχιστη, κυρίως κόκκινο ελάφι και ζαρκάδι. Φαίνεται όμως πως η χωρική διαφοροποίηση μέσα στον οικισμό ήταν ιδιαίτερα σημαντική, με το μεγαλύτερο μέρος των οστών να έχει εντοπιστεί στους ανοικτούς χώρους ανάμεσα στα κτίρια, και τα κατάλοιπα από την κατανάλωση βοοειδών να κυριαρχούν σε ορισμένες στρωματογραφικές ενότητες.

Θα ολοκληρώσουμε με σύντομη αναφορά στην αρχαιολογική εθνογραφία (έρευνα των Α. Αναγνωστόπουλο, Κ. Καλαντζή, και Γ. Χαμηλάκη). Οι κάτοικοι της περιοχής αν και παραμένουν επιφυλακτικοί απέναντι στην αρχαιολογική υπηρεσία και την επίσημη αρχαιολογική δραστηριότητα, μας υποδέχτηκαν ιδιαίτερα θετικά και θερμά, και έδειξαν ενθουσιασμό για τις δράσεις της εθνογραφίας και της δημόσιας αρχαιολογίας. Οι κοινωνικές και δημόσιες επιτελέσεις της ταυτότητάς τους είναι ιδιαίτερα ποικίλες, και λόγω των συγκριμένων ιστορικών και δημογραφικών συνθηκών. Οι περισσότεροι κάτοικοι στο Νέο Μοναστήρι, για παράδειγμα, αντλούν την καταγωγή τους από τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή από την σημερινή Βουλγαρία (περιοχή γνωστή στην ελληνική εθνική αφήγηση με τον όρο Ανατολική Ρωμυλία), και τονίζουν ιδιαίτερα τη διαφορετικότητά τους από τους άλλους κατοίκους της περιοχής. Η ελληνιστική Ακρόπολη της Πρόερνας ήταν μέχρι τώρα η πιο σημαντική αρχαιολογική θέση, όμως οι αγρότες της περιοχής έρχονται συχνά σε επαφή με τα κατάλοιπα πρωϊμότερων περιόδων. Τα τελευταία χρόνια η Κουτρολού Μαγούλα, και με την δική μας παρουσία, τις ομιλίες, τις ξεναγήσεις και τις άλλες δραστηριότητες, έχει αποκτήσει ιστορική κότητα και κοινωνικό βάρος, και η επιθυμία των κατοίκων είναι να γίνει ένας επισκέψιμος και οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος. Το Σεπτέμβρη του 2011 ανεβάσαμε δίπλα στις τομές τη θεατρική παράσταση «Το Γεύμα», και αντίστοιχα το 2012 η παράσταση είχε ως θέμα «Το Σπίτι» (εικ. 10). Και οι δύο γράφτηκαν από τον αρχαιολογο και ηθοποιό Ευθύμη Θέου κατά τη διάρκεια της συμμετοχής του στην ανασκαφή (εμπνευσμένος από την ανασκαφική και εθνογραφική διαδικασία και τα αποτελέσματά τους), ενώ συμμετείχαν στην παράσταση μαθητές από τοπικά σχολεία, καθώς και φοιτητές¹⁰. Τις παρακολούθησαν γύρω στα 300 άτομα και ολοκληρώθηκαν με γλέντι και φαγητό.

Η Κουτρολού Μαγούλα γίνεται πια ένας κοινωνικός χώρος επικοινωνίας, αλλά και ενσώματης επαφής με την υλικότητα, τους διαφορετικούς χρόνους, και την ετερότητα.

10. Βλ. Hamilakis – Theou 2013.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH AT
KOUTROULOU MAGOULA (FTHIOTIDA, CENTRAL GREECE), 2009-2012

Nina Kyparissi-Apostolika, Yannis Hamilakis

This brief preliminary report summarises some of the results of the archaeological and ethnographic research at Koutroulou Magoula, Fthiotida, Central Greece, a primarily Middle Neolithic tell site, but with significant later human activity. Excavation at the site started in 2001 by the 14th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. Unofficially since 2009 and officially since 2010, it is investigated as part of the Koutroulou Magoula Archaeology and Archaeological Ethnography Project, a collaboration of the Greek Ministry of Culture (Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology of Southern Greece) and the University of Southampton, under the auspices of the British School at Athens.

Work so far has revealed that this important Middle Neolithic tell settlement covered an area of c. 3.7 ha, being much larger than most other tell sites in Greece. It was surrounded by a series of curvilinear features that appear to be ditches. Two Neolithic buildings have been uncovered and investigated in their entirety, as well as a series of other partially surviving buildings. In the case of Building 1, a later, mostly destroyed, Neolithic phase was detected, as well as one or two earlier buildings phases. Successive buildings were rebuilt on the same spot, respecting previous orientations. In some buildings, stonewalls survive up to 0.80-1 m. or more in height. These are very elaborate structures, with soil or clay floors laid out over paved, stone under-floor deposits. Building 2 was emptied of its contents and one of its walls was missing, raising the likely possibility that it was deliberately destroyed during the Neolithic.

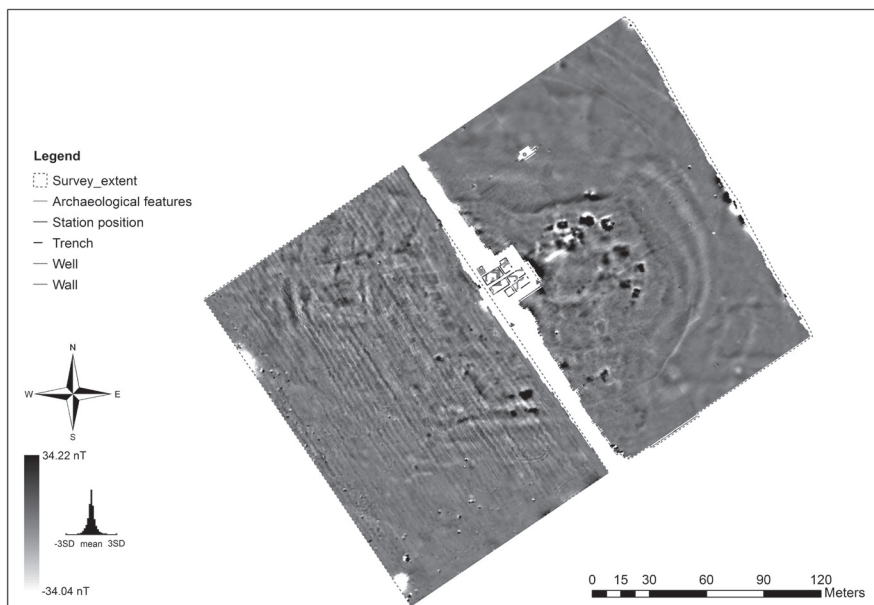
Spaces between buildings were used intensively for various activities, including food preparation and consumption, and the disposal of food remnants. Amongst the many and diverse portable finds, clay figurines stand out, both in terms of amount (more than 300 to date) and of diversity. The site remained important in post-Neolithic times, especially as burial ground, as indicated by the small, Late Bronze Age tholos tomb, and the 11-13 c. AD inhumation burial of a woman. In addition to archaeological research, the project has carried out intensive ethnographic research amongst local communities, and a series of public and community archaeology actions, including the production and staging of two theatrical performances on site.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

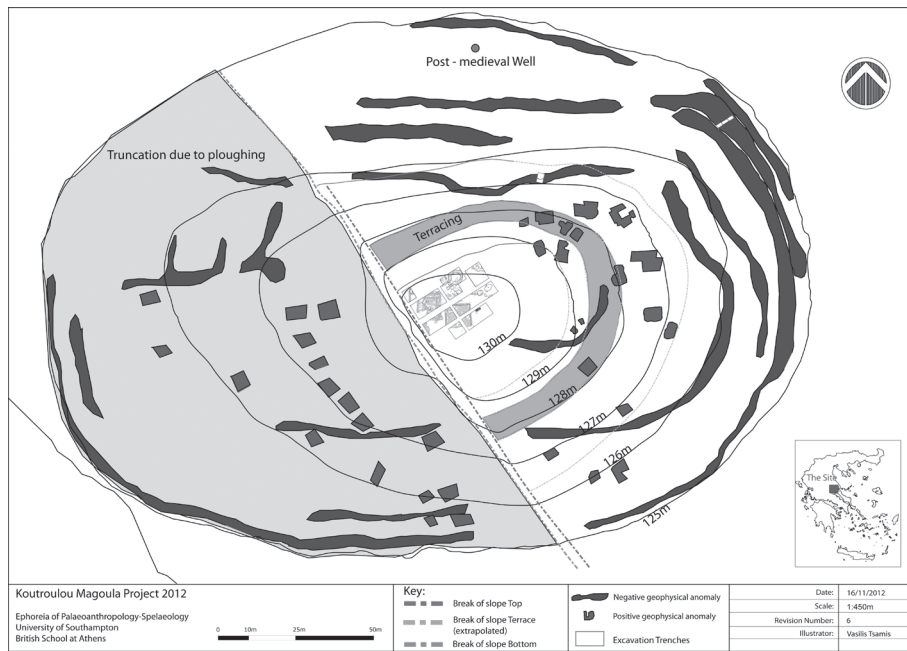
- Georganas I., 2000. Early Iron Age tholos tombs in Thessaly (c. 1100-700 BC), *Meditarch* 13, 47-54.
- Hamilakis Y., 2011. Archaeological ethnography: a multi-temporal meeting ground for archaeology and anthropology, *Annual Review of Anthropology* 40, 399-414.
- Hamilakis Y., 2013. *Archaeology and the Senses: Human Experience, Memory, and Affect*, Cambridge.
- Hamilakis Y. – Theou E., 2013. Enacted multi-temporality: the archaeological site as a shared, performative space, στο A. González-Ruibal (επιμ.), *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity*, London, 181-194.
- Hamilakis Y. – Kyparissi-Apostolika N., in collaboration with Loughlin T. – Tsamis V. – Cole J. – Papadopoulos C. – Zorzin N., 2012. Koutroulou Magoula in Central Greece: from the Neolithic to the Present, *Antiquity* (On-line Gallery) 86 (333) (<http://antiquity.ac.uk/projgall/hamilakis333/>).
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2003. Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): Η αποκάλυψη μια νέας «αστικής» αρχιτεκτονικής Νεολιθικής εγκατάστασης, *ΑΕΘΣΕ* 1, 607-617.
- Τσόκας Γ.Ν. – Βαργεμέζης Γ. – Σταμπολίδης Α. – Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2006. Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρούλου Μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας), *ΑΕΘΣΕ* 2, 821-829.

Εικ. 1. Η θέση Κουτρολού Μαγούλα από τα νοτιο-ανατολικά (Ιανουάριος 2012.
© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρολού Μαγούλας).

Εικ. 2. Τα αποτελέσματα της μαγνητομετρίας στην Κουτρολού Μαγούλα. Τα ορθογώνια σχήματα με έντονο μαύρο χρώμα που διακρίνονται κυρίως ανατολικά και νότια των αρχαιολογικών τομών πιθανότατα υποδηλώνουν νεολιθικά κτίρια, ενώ τα κυκλωτήρη σχήματα με λευκό χρώμα, πιθανότατα τάφους (2012. © Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρολού Μαγούλας).

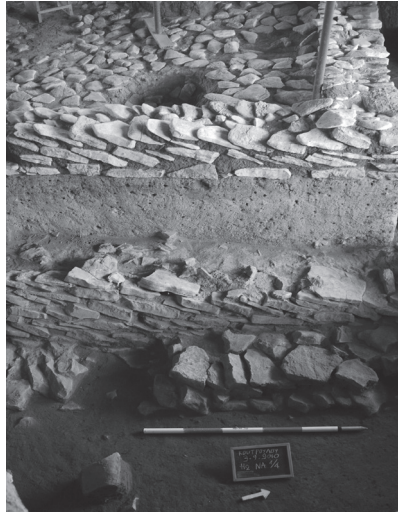

Εικ. 3. Γραφική αναπαράσταση των αποτελεσμάτων της τοπογραφικής και της μαγνητομετρικής γεωφυσικής έρευνας στην Κουτρούλι Μαγούλα (2012. © Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλι Μαγούλας).

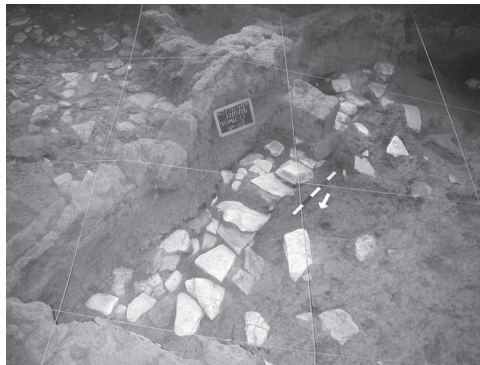

Εικ. 4. Κουτρούλι Μαγούλα, κάτοψη της ανασκαφής στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου 2012 (© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλι Μαγούλας).

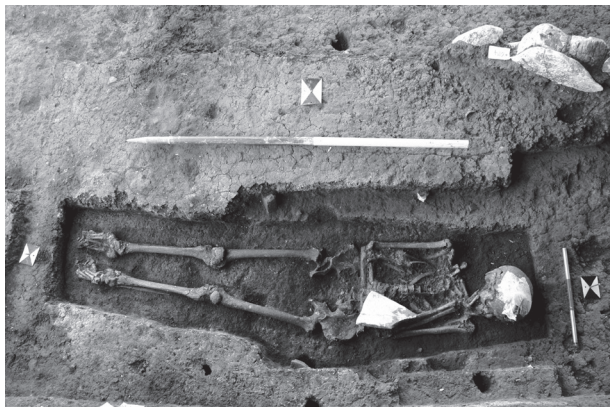
Εικ. 5. Κουτρολού Μαγούλα, βόρειο-ανατολική γωνία του κτιρίου 1. Ορατές είναι και οι υποκείμενες οικοδομικές φάσεις (2010. © Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρολού Μαγούλας).

Εικ. 6. Κουτρολού Μαγούλα, κτίριο 2, ο δυτικός τοίχος και τμήμα του εσωτερικού με το λιθόστρωτο υπόστρωμα δαπέδου. Είναι ορατές οι όρθιες πήλινες πλάκες που φαίνεται να εφάπτονταν του τοίχου (2006. © Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρολού Μαγούλας).

Εικ. 7. Κουτρολού Μαγούλα, το κτίριο 2 από τα βορειο-δυτικά, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 2009 (© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρολού Μαγούλας).

Εικ. 8. Κουτρούλου Μαγούλα, η ταφή των μεσαιωνικών χρόνων που ήλθε στο φώς το 2011 (© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλου Μαγούλας).

Εικ. 9. Κουτρούλου Μαγούλα, ο θολωτός τάφος κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του, το 2012 (© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλου Μαγούλας).

Εικ. 10. Κουτρούλου Μαγούλα, η παράσταση «Το Σπίτι» στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου 2012 (© Πρόγραμμα Αρχαιολογίας και Αρχαιολογικής Εθνογραφίας Κουτρούλου Μαγούλας).